

M./N., A HALÁL ANGYALA

GELENCSÉR GÁBOR

ELTE Bölcsészettudományi Kar Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet

Filmtudomány Tanszék

habilitált egyetemi docens

E-mail: gelencser.gabor@btk.elte.hu

[ORCID 0000 0002 2462 0875](https://orcid.org/0000-0002-2462-0875)

M./N., the Angel of Death

László Krasznahorkai's novel *War and War* is framed by the author himself in a rich context, blending reality and fiction in the manner of postmodernism. This study seeks to enrich this context, also moving between the lines of reality and fiction. The name of the novel's protagonist is the same as that of the protagonist of János Herskó's 1970 film *N. N., the Angel of Death*: both are called György Korin. Is this just a coincidence? Whether or not there is any connection between the two works or the two characters, can any be uncovered?

Keywords: László Krasznahorkai, János Herskó, *War and War*, *N. N.*, *the Angel of Death*, postmodern literature

■ Ha Krasznahorkai László és a film, akkor természetesen Tarr Béla. Esetleg Fehér György. De semmiképpen sem az a rendező és az a film, akivel és amellyel rövid esszémben összekötöm az író egyik szövegét és regényét. A gondolat kísérletet vagy inkább -játékot mégis azért tartom érvényesnek, mert arra az irodalmi művek és azok kontextusa nyújt lehetőséget, sőt, hív fel rá. Nevezetesen a *Megjött Ézsaiás* című, 1998-ban megjelent, a szerző műfaji meghatározása szerinti levél és a *Háború és háború* című, 1999-es kiadású regény. A filmet egyelőre írásom rejtélyesnek ható címén túl fedje homály, hiszen a két irodalmi anyag alakulástörténete vezet el a váratlan fel- vagy ráismerésig. (A két említett rendező neve azért elő fog kerülni.)

Krasznahorkai első regényeit az irodalomtörténet a posztmodern vagy a késő-modern paradigmájába sorolta. A dilemma igen termékenynek bizonyult: a *Sátántangó* a posztmodern két csúcsteljesítménye, a *Bevezetés a szépirodalomba* és az *Emlékiratok könyve* megjelenése előtti évben, 1985-ben robbant be a magyar kultúrába. Esterházy és Nádas prózájához képest a Krasznahorkai-regény első méltatói, így Balassa Péter és Radnóti Sándor egyaránt a regényforma, a prózai hagyomány újjászületését ünneplik a műben.¹ A későbbiekben – és főképpen a további Krasznahorkai-művek fényében – a posztmodern karakter kerekedik felül az értelmezésekben. Az író első monográfiája, Zsadányi Edit szerint „Krasznahorkai írásai – elsősorban a *Sátántangó* és a *Háború és háború* – a posztmodern kultúra és poétikai gondolkodás hordozói”.² Az író legújabb monográfiája, Szabó Gábor viszont elutasítja az irodalomtörténeti behatárolás kényszerét, „amelyben az életmű posztmodern vagy modern (elő- és utómodern) jegyének rigorózus osztályozása játszana szerepet”.³

A *Háború és háború* mindenesetre több vonásában is egyértelműen posztmodern műnek tekinthető. Zsadányi Edit 1999-ben megjelent monográfiája utolsó fejezetének alcíme alapján *Egy kéziratban olvasott regény bemutatására* vállalkozik. Elemzése elején és végén ezt olvassuk: „A *Háború és háború* című regényben a posztmodern klasszikusait idéző elbeszéléstechnikai eljárásokkal találkozunk: váratlan narratív szintváltásokkal, a távolra és közelre néző tekintet hirtelen változásaival, kép és elbeszélés, vizualitás és beszéd egymásba áttűnő alakzataival.” Illetve: „A mű megkísérli, hogy kilépjen egy másik térbe, és ezáltal létrehozza a fikció meghaladásának fikcióját.”⁴ A továbbiakban e kilépést követem nyomon –

¹ „Régi prózai hagyomány születik újjá”, írja Balassa: BALASSA Péter, „A csapda koreográfiája. Krasznahorkai László: *Sátántangó*”, in BALASSA Péter, *A látvány és a szavak*, 182–200 (Budapest: Magvető Kiadó, 1987), 182. Radnóti pedig azt emeli ki kurzívval, hogy a *Sátántangó* „végre és újra a szó kanonikus, ha tetszik, »régik« értelmében: *regény*”: RADNÓTI Sándor, „Megalázottak és megszorítottak: Krasznahorkai László *Sátántangó* című regényéről és irodalmi környezetéről”, in RADNÓTI Sándor, *Mi az, hogy beszélgetés?* JAK füzetek 36., 273–300 (Budapest: Magvető Kiadó, 1988), 273.

² ZSADÁNYI Edit, *Krasznahorkai László* (Budapest: Kalligram Kiadó, 1999), 9.

³ SZABÓ Gábor, *Kilátás az utolsó hajóról: Krasznahorkai László prózavilága* (Budapest: Magvető Kiadó, 2024), 6, <https://doi.org/10.56037/978-963-646-500-1>.

⁴ ZSADÁNYI, *Krasznahorkai László*, 154., 161.

amelynek valamennyi eleme egyébként a regény első megjelenésekor még nem volt látható –, majd magam is létrehozom „a fikció meghaladásának fikcióját”: egy újabb fikciót.

Az alapvetést a *Megjött Ézsaiás* és a *Háború és háború* egymásraveztetése teremti meg, vagyis a regény „bejelentése”. A *Megjött Ézsaiás* című levél, amelyben a főhős, Korim György 1992 márciusában, egy autóbusz-pályaudvar büféjében, igencsak részegen angynak néz egy cigarettafüstbe burkolódzó arcú, mindvégig néma alakot, hosszas szózatot intéz hozzá a világ végéről, majd öngyilkossági kísérletet hajt végre; illetve a *Háború és háború* című regény, amelyben Korim György levéltáros egy különleges kéziratra bukkan, azzal New Yorkba, „a világ közepébe” utazik, hogy egy laptop segítségével az internetre elmentse a szöveget, s aztán befejezze életét. A talált írás *War and War* címen kerül fel egy honlapra. A levél szereplője, annak sorshelyzete megegyezik a regénybelivel (a levél elbeszélése szerint elkövetett sikertelen öngyilkosság nyomát magán viseli a regény főhőse), a történet azonban más: előbbi lényegében egyetlen monológ, utóbbi több szereplőt, több idősíkot mozgató pikareszk a főhős hosszú utazásáról, amely egy vasúti felüljáróról indul, és az élete első repülőútján át vezet el New Yorkig, majd vissza Európába, egy schaffhauseni múzeumba, s vándorolnak a kézirat történelmi szereplői is a krétai Kommoszból Kölnön és Velencén át a világ akkori közepéig, Rómáig. A főhős útjának végállomásán tábla fogja őrizni alakjának és tettének emlékét.

Mivel ennek az esszének nem ez a tárgya, nem vállalkozom, avagy csak érintőlegesen a művek elemzésére, inkább „a másik tereket” megnyitó mozgásokat veszem sorra.

A *Háború és háború* első kiadása önmagában mint könyvtárgyban létrehozza a „kilépést” a másik térbe. A hátsó belső borítóra ugyanis odakerül egy „zseb”, rajta a felirattal: „A *Megjött Ézsaiás* c. levél helye annak, akinek van, és annak, akinek nincs!” Az ironia jól felismerhető már ebben a megfogalmazásban, de megjelenik a levél címezésében, majd „a fikció meghaladásának” további állomásain is. A címezést érdemes az eredeti tördelésben idézni:

Feladó: Krasznahorkai László
Magvető Kiadó
Budapest,
Balassi u. 7.

Tisztelt Cím

Tartalom: előzetes hír; egy regény bejelentése

Helyben

Kedves, magányos, fáradt, érzékeny Olvasó, kérlek, csúsztasd be ezt a levelet abba a tasakba, amit az 1999-es magyar könyvhétre megjelenő könyvemben majd megtalálsz.
Te tudod, miért.

Krasznahorkai László

A levél publikálásának szintén létezik előtörténete: *Egy mondat (Metszet egy könyvből)* címmel versszerűen tördelt szemelvényválogatokat jelennek meg belőle különféle folyóiratokban (*Alföld, Holmi, Jelenkor*, 2000), összesen hét alkalommal, 1996–97-ben. Végül ugyancsak a kötet kiadásához tartozik a könyvjelző, amelynek egyik oldalán a Budapest–Schaffhausen-útvonal alternatívái találhatók vonattal, repülővel (menetrend és átszállások), valamint gépkocsival (érintett városok), a másik oldalon pedig a schaffhauseni Hallen für neue Kunst múzeum helymeghatározása három, egyre szűkebb léptékű térképen: Európa, Svájc, a múzeum a Baumgartenstr. 23 alatt.

Ha lehet, még összetettebb a regény utótörténete. Az író hatvanadik születésnapján, 2014-ben a Magvető a *Háború és háború* javított és teljes kiadásával köszöntötte. Az erről szóló MTI-hírt több online orgánus is átvette.⁵ Ebben Krasznahorkai „felidézte, hogy a regény nem csupán egy könyv, hanem komplett projekt, amelynek számos állomása volt. Az első a *Megjött Ézsaiás* című levél, amelyet egy évvel a regény megjelenése előtt, 1998-ban publikált.” A második a fiktív történet befejezéséhez kapcsolódó esemény:

A regény megjelenése után egy évvel a Zürichből nem messze található Schaffhausenben, a főhős regénybeli végakarátának megfelelően, emléktáblát avattak az ottani kortárs művészeti múzeum, a Hallen für neue Kunst falán, a táblát a magyar képzőművész, Bukta Imre készítette. Ezen szerepelt Korin György utolsó mondata, a tábla avatására pedig meghívót kaptak azok a valószínű alakok, akik a regényben is szerepelnek, így Urs Raussmüller, a múzeum igazgatója, a felesége, a teremőr, valamint további szereplők is. Az író felidézte, a főhős a regényben azt kívánta, hogy élete zárlatát egyetlen mondatban egy emléktáblára vessék fel, s azt helyezték el egy Mario Merz-szobor közelében a svájci múzeum falán. Az avatót Fehér György rögzítette kamerával.

⁵ [Szerző nélkül], „A *Háború és háború* teljes kiadása megjelent Krasznahorkai László 60. születésnapjára”, *Irodalmi Jelen*, hozzáférés: 2025.12.27. <https://www.irodalmijelen.hu/hirek/haboru-es-haboru-teljes-kiadasa-megjelent-krasznahorkai-laszlo-60-szuletesnapjara>; [Szerző nélkül], „*Háború és háború*, teljes kiadás”, *Kultúra.hu*, 2014. január 13., <https://kultura.hu/irodalom-haboru-haboru-teljes/>; [Szerző nélkül], „*Háború és háború* teljes kiadásban”, *Népújság*, 2014. január 17., <https://www.e-nepujas.ro/articles/haboru-es-haboru-teljes-kiadasban>.

Az emléktáblát készítő Bukta Imre kiállítását félévvel korábban, 1998 őszén nyitja meg Krasznahorkai a Kiscelli Múzeumban; szövege, a *Járás egy áldás nélküli térben* a katalógus mellett az író *Este hat, néhány szabad megnyitás* című 2001-es esszé-, majd a *Megy a világ* című 2013-as elbeszéléskötetében is bekerül. A táblán egy félbevágott napkorong és egy jegenyefa sziluettje alatt két oszlopban, német és magyar nyelven a következő felirat olvasható: „Itt lőtte fejbe magát Korim György Krasznahorkai László »Háború és Háború« című regényének hőse, aki hiába kereste, nem találta, amit úgy hívott: a Kivezető Út.” Fehér György felvétele az ugyancsak a Magvető Kiadó gondozásában megjelent *Háború és háború* című CD-ROM-on kapott helyet. Fehér egyetlen hosszú, húszperces beállításban még 1989-ben rögzíti az író felolvasását *Az ellenállás melankóliája* című regényéből. A rendező közös filmet is tervez az íróval, ám ebben 2002-ben bekövetkezett halála megakadályozza. Krasznahorkai a *Megy a világ* kötetben olvasható *Fehér György Molnár Henrikje* című írásában számol be a megkeresésről, s állít egyúttal megrendítő emléket barátjának. A *Háború és háború* legutóbbi mediális formája a BMC kiadásában a *Háborús architektúra* című, öt CD-ből álló doboz, amelyen Dukay Barnabás és Gadó Gábor zenei közreműködésével az író „nem felolvassa, hanem elmeséli a *Háború és háború* című projekt egész történetét”.

A regény és az 1999. június 27-én 11 órakor (azaz nem a regény megjelenése után egy évvel, hanem még ugyanabban az esztendőben) leleplezett emléktábla keletkezésének körülményeit az író a regény francia kiadása alkalmából is felidézi. A WordPress oldalán megjelenő összeállítás fotókat is tartalmaz az avatónapségről. Ez már gyanút ébreszthet bennünk a valóság és a fikció újabb keveredéséről. Először is a valóban elkészült és egy létező múzeum falán elhelyezett emléktábla egy fikciós regény hősről szól. Másodszor pedig az ünnepségen készült fotók egyikén az író és a dombormű alkotója mellett a felirat tanúsága szerint a regényben szereplő magyar származású teremőrt, Kalotaszegi urat látjuk, ám a Krasznahorkai és Bukta között mosolygó alakban Szirtes János képzőművészre ismerhetünk.⁶ Fehér György avatónapségen készült felvételén azt is láthatjuk, hogy miközben a múzeum igazgatója és felesége önmagát, ő a teremőrt alakítja, s olvassa fel igen erős akcentussal Korim különös látogatásának történetét, azaz mondja el a regény függőbeszédben megírt vonatkozó részletét egyes szám első személyben. Krasznahorkai a hallgatóság körében követi nyomon a performanszt.

A fikció meghaladásának újabb állomása Mario Merz olasz szobrásznak a schaffhauseni múzeumban látható, a művész központi motívumát idéző iglujához kötődik, amelyben Korim a halála előtti utolsó óráját szeretné eltölteni. A szobrász és műve valóban létezik (Korim vonzalmát egy Amerikában látott fotó kelti fel Merz műve iránt; a fotót a regény VII. részének 14. fejezete a megfelelő helyen illusztrációként

⁶ CAMBOURAKIS, „La fin se trouve réellement à Schaffhausen”, *WordPress*, 2013. december 16., <https://guerreetguerre.wordpress.com/2013/12/16/la-fin-se-trouve-reellement-a-schaffhausen/>.

közli), a következő történet hitelében azonban már joggal kételkedhetünk. Ismét és ezúttal hosszabban idézem az MTI-híradást:

A történet azonban itt nem ért véget, mert a német kiadás megjelenése után Urs Raussmüllerhez berontott az igluival világhírnevet szerzett torinói képzőművész, Mario Merz, aki magából kikelve arra követelt választ az igazgatótól, hogy miért nem engedték be azon az utolsó éjjelen Korin Györgyöt a szobraihoz. Nem foglalkozott azzal ugyanis, hogy Korin György a valóságban nem létezik – mesélte az író. A dühöngő alkotót végül csak úgy sikerült lecsillapítani, hogy ígéretet kapott, elviszik abba a magyar városba, ahol a regény főhőse született, és ott egy szabadtéri kompozíciót, egy új iglut állítanak az emlékére. „Gyula hasonlított leginkább Korin György szülőhelyéhez, így odautaztunk” – idézte fel Krasznahorkai László, aki szerint a szobrászművész kiállhatatlan volt az út során, a delegáció így látszólag dolgavégezetlenül hagyta el Gyulát.

A repülőtéren azonban – nem törődve azzal, hogy gépét lekési – Merz két nagy irattáskából több száz fecnit vett elő, amelyekre a szóban forgó iglu lehetséges változatait vázolta fel. Pár hónappal később Urs Raussmüller telefonon értesített, hogy Mario Merz elhunyt – mesélte az író, aki szerint a projekt végül elérte célját: a regény mindinkább „beleíródik” a valóságba, most például állítólag Korin György-szavalóversenyt szerveznek Gyulán.

Az esetet Krasznahorkai egy interjúban is felidézi,⁷ a fent említett francia összeállításban pedig komplett novellát kerekít köré, párbeszédekkel, váratlan fordulatokkal, s az oldal utolsó szövegeként a legutóbbi fejleményre is utal, miszerint a schaffhauseni Hallen für neue Kunst múzeumot 2015-ben bezárták, így most már a bázeli Raussmüller-gyűjteményben található az emléktábla és Merz iglujja. Az újabb helyszín felkereséséhez jó utat kíván az olvasóknak a szerző.

Végül a 2014-es, immár teljes kiadás leglényegesebb módosításáról így számol be a hazai híradás: „a könyvben az egyik legfontosabb javítás – emeli ki Krasznahorkai –, hogy végre helyesen szerepel benne a főszereplő, Korin György neve, amely eddig Magyarországon kívül a világ néhány országában is rosszul, Korimként jelent meg nyomdahiba miatt. »Sok álmatlan éjszakát okozott ez nekem, de végre minden helyre került« – jegyezte meg.” A *Megjött Ézsaiás* 1998-as kiadásában valóban Korim szerepel,⁸ ahogyan a *Háború és háború* 1999-es első kiadásában is. Az ugyanabban az évben elkészült emléktáblán szintén ez a névváltozat található. A regényt kéziratban olvasó monográfus, Zsadányi Edit a Korim formát használja

⁷ SZILÁGYI Aladár, „Én a mélységet választottam”, *Erdélyi Riport*, 2012. 05. 12., hozzáférés: 2025. 12. 27., https://magveto.hu/index.php?action=rolunk&r_id=1332.

⁸ A Digitális Irodalmi Akadémia oldalára 2014-ben felkerült szöveg szintén ezt a névváltozatot tartalmazza, hozzáférés: 2025. 12. 27. https://reader.dia.hu/document/Krasznahorkai_Laszlo-Megjott_Ezsaias-13791

(ezek szerint nem nyomdahibáról van szó?), míg az újabb monográfus Szabó Gábor már Korint ír.

Vajon miért van az egyetlen betűnyi eltérésnek ekkora jelentősége? Az apai ágon szlovák eredetű evangélikus családból származó író nagyapja Korimból magyarosítja nevét Krasznahorkaira. Krasznahorkai bátyja, Géza a könyv írásának idején szülővárosuk, Gyula városi könyvtárának vezetője. A regény többször említi főhősének eredeti működési helyét, a Budapesttől kétszázhusz kilométerre délkeleten fekvő kisvárost, amely Gyulával azonosítható. A név egyetlen betűnyi megváltoztatása, az írásképpen az n betűhöz illesztett, voltaképpen újabb n-ből formálódó m, alig észrevehető tévesztés, akár elírásról, akár nyomdahibáról van szó, a közvetlen életrajzi megfeleltetést hátrítja el – pontosabban hátrításról koránt sincs szó, hiszen a Korin névváltozat, s még jónéhány egyéb motívum sem homályosítja el (a főhős története negyvennegyedik születésnapján indul, Krasznahorkai az Ézsaiás-levél megjelenésekor és a regény írásának idején, 1998-ban szintén negyvennégy éves), sőt, inkább megerősíti azt az értelmezési lehetőséget, hogy a főhőst írói alteregónak tekintsük,⁹ legfeljebb az ironia jegyében a könyv szerzője ezt a körülményt is a „fikció meghaladásává” emeli, amennyiben a névváltoztatás szükségességével felhívja a figyelmet magának az eredeti családnévnek a jelentőségére – ha még azt addig nem vettük volna észre –, ráadásul mindezt a művön kívüli kommentárként, illetve a második kiadás javításaként, átírásaként, ami tehát palimpszesztként kerül az első kiadásra, hiszen mint javítás jelzi a javítottat is, miközben az emléktáblán kőbe vésve örökre megmarad az m betűs változat, egy fiktív alak valódi mementójaként. Nem csupán ügyetlen stílusimitációként lett ez a mondat ennyire hosszú, hanem a valóság és a fikció szövevényes és végtelen játékanak illusztrációjaként.

Nos, ehhez szeretnék hozzáírni még egy(-két) rövidebb mondatot.

Herskó János 1970. május 7-én bemutatott játékfilmjének, az *N. N., a halál angyalának* főhősét Korin Györgynek hívják. N-nel. És Györgynek. Ez lesz Herskó utolsó magyarországi rendezése: a bemutató után, 1970 nyarán disszidál, azaz illegálisan elhagyja hazáját, és Svédországba költözik. A filmet így rögtön leveszik a műsorról, a rendszerváltásig nem lehet látni, kevesen ismerik, nem épül be a magyar film történetébe, szemben Herskó korábbi filmjeivel, mindenekelőtt a *Vasvirág* (1958), a *Párbeszéd* (1963) és a *Szevasz, Vera!* (1967) című munkáival. Van-e, lehet-e köze Krasznahorkai névválasztásának Herskó filmjéhez? Nem tudjuk, mindenesetre erre utaló adatot sehol sem találtam. Ám amennyiben az irodalmi mű Korin nevű fiktív hőse emléktáblát kap egy múzeum falán, ha az avatóünnepség fotóján az író és a tábla készítője között teremőrként egy magyar képzőművész látunk, ha a regényben szereplő műtárgyat alkotója, Mario Merz Gyulán is meg akarja építeni, ha a városban Korin György-szavalóversenyt rendeznek, s mindeközben kiderül, hogy valójában a fiktív alakot nem Korimnak, hanem Korinnak hívják, nos, ebben az esetben akár

⁹ Szabó Gábor többször utal a számos Krasznahorkai-karakterben, így Korin Györgyben is felismerhető szerzői önarcképre: SZABÓ, *Kilátás az utolsó hajóról*, 274.

feltételezhetjük, hogy mindez nem a vak véletlen műve. Abban viszont biztosak lehetünk, a két irodalmi mű kontextusát megalkotó szerzői intenciótól nem idegen egy ilyesfajta, kétségkívül fiktív felvetés.

Hát még, ha tovább vizsgáljuk a filmet és rendezőjét! A filmbeli Korin sikeres pszichológus, s éppen a negyveneseket bemutató televíziós sorozatra készül, amikor halálhírért keltik. Ő kihasználja a helyzetet, kajánul végignézi „kedves” kollégáinak és tanítványainak megemlékezését, feleségének és számos szeretőjének gyászát. Majd egésznapos ámokfutása után – a regényhős Korin a történet elején, az I. rész 4. fejezetében „ámokfutása” korai állomását említi – autójával egy rossz kormánymozdulat következtében a Dunába hajt és meghal. A kalandos nap során egy taxisofőr szegődik társául, N. N., azaz Navratil Nusi, aki valóban a halál angyala, hiszen a történet eleji autós üldözésük után a film végi hasonló brahista száguldásuk miatt köt ki végül Korin a Dunában. Amíg N. N. az Ézsaiás-levelet idéző angyalfigurával ellentétben nagyon is látható és beszédes, addig a regény főhőse számára – ahogy ezt az I. rész 34. fejezetében olvassuk – „Hermész az elvezérlő isten”. A taxisofőr már csak foglalkozásánál fogva egyúttal hermészi figura is, aki a főhőst többször „elvezérli” (véletlenül rossz címre viszi, de végül kiderül, előre kitervelt játékot űz vele – igaz, nem minden úgy alakul, ahogyan ő és kisstílű büntársai eltervezik). Krasznahorkai művészetében az angyal/Hermész alakja meghatározó motívum, Valuska karakterétől a stockholmi beszédig.

Korin György a filmben – akárcsak a regényben – a szerző alteregója: Herskó lényegében disszidálása tudatában rendezi meg saját búcsúfilmjét, egy cinikus és kiábrándult művészértelmiségi kilépését a képmutató, hazug világból, amelyen ráadásul tökéletesen átlát, pontosan tudja működési módját, ügyesen alkalmazza a lehetséges kultúrpolitikai taktikákat. Sötét öniróniával hősét a Dunába öli. Herskót a vészidőszakban akkori szerelme bújtatta Budapesten. (1970-es távozásában a feléledő antiszemita indulatok is szerepet játszottak.) A történetet, az eredeti helyszínnek „lejárásával”, Czabán György és Pálos György *A kenyereslány balladája* című filmjében meséli el 1996-ban. Ebben újabb kapcsolódási pontot találunk az N. N. film személyességéhez: a rendező szerelmét Nusinak, későbbi feleségét, aki miatt az őt segítő lányt végül a háború után elhagyta, Annának hívták. *A kenyereslány balladája* alkotói egyébként többször párhuzamba állítják saját filmjük elbeszélőjét az N. N. főhősével: hasonló helyzetben, például autóvezetés közben mutatják hol a rendezőt a filmezés jelenében, hol a szerepet alakító Gábor Miklóst az N. N., a *halála angyalában*.

A rendező disszidálása után, 1970. július 28-án levelet ír munkatársainak, főiskolai tanítványainak Stockholmból. Ebben így indokolja mindenki számára meglepő távozását, hiszen elismert stúdióvezető, újító szellemű pedagógus, sikeres rendező volt, aki jó viszonyt ápolt a politikai vezetéssel, köztük Aczél Györggyel: „Egyszer dönteni kell: mi az, amit vállalni tud az ember, és mi az, amit nem. Mert különben

csak növekszik benne az undor. Az undor önmaga és környezete iránt.”¹⁰ A regénybeli Korin sosem volt sikeres, undora pedig jóval egyetemesebb, a következtetése viszont hasonló (I. rész, 17. fejezet): „ő a maga részéről nem csinálja tovább, és nem hagyja, hogy menjenek a dolgok, ahogy akarnak, hanem »cselekvőleg lép fel«, azaz másként, egészen másként tesz, mint körülötte a többiek, és nem marad, hanem elmegy”.¹¹ Korin – ahogyan egyébként a regény megírása, a helyszín feltárása miatt Krasznahorkai, akinek a nagyvárosban Allen Ginsberg lesz a „Hermésze” – New Yorkba megy, Herskó Svédországba, de a regénybeli Korinhoz hasonlóan ő sem tudja a nyelvet, egy szál bőrönddel indul el (Korin poggyász nélkül), nulláról kell újraindítania életét. Herskó tapasztalata, döntése szorosan kötődik 1968-hoz, a hatvanas évek reformreményei után azok visszavonásához, a prágai tavasz vérbe fojtásához, az ennek nyomán beállló megdermedt, mozdulatlan, szürke és sivár kelet-európai világhoz, amelyben reménytelen a változás, s amelyet a kultúra magas köreiben jól mozgó rendező tökéletesen kiismert, sőt, bennfentessége révén még ki is használt kollégái és tanítványai érdekében. Mindez azonban egycsapásra értelmetlenné vált. A hatvanas évek „kérdő filmjének” nincs, nem lehet több érvényes válasza; a „cselekvő filmnek” nincs mit tennie. Ennyi volt. Igaz, mindez az „élhető szocializmus”, a kádári piszkos alku kisszerű világának végét jelenti csupán – szemben Krasznahorkai apokaliptikus víziójával. Mégis, a *Megjött Ézsaiás* egyik kurzívval kiemelt tételmondatát követő részében – „Minden tönkrement, és minden lealjasodott” – Korim(/n) szavai, mutatis mutandis a szocializmus ’68 utáni „állására” is érvényesek:

De úgy is mondhatná, tette hozzá a maga nehezen érthető, darabos beszédmódjában, mondanivalójának tolmácsolója, egy égi és földi jegyző számára azonban tökéletesen világos gondolatvezetéssel, hogy mindent tönkretettek, és mindent lealjasítottak, mert itt, mondta, és ezt legalább neki, a megszólítottnak mindenképpen és hajszálpontosan tudnia kell, nem valami homályos értelmű istenítélet forog fenn ártatlan emberi segédlettel – s az „istenítélet” szó végén jobb kezében megremegett az üres pohár –, hanem éppenséggel pont fordítva, itt az embernek egy önmaga fölött hozott, feldolgozhatatlanul gyalázatos ítéletéről van szó isteni háttérrel és isteni közreműködéssel, azaz: végső alakjában a legordenárébb teremtsérről, ami csak elképzelhető, az úgynevezett humanizált világnak egy fokozhatatlanul alpári terv szerint történt berendezéséről, ami aztán, ez a teljes és tökéletes berendezés, szerinte iszonytatóan sikerült.¹²

Az 1926-ban született, nota bene az országot negyvennégyévesen (!) elhagyó Herskó onnan távozik, ahova az 1954-es Krasznahorkai – meg a tőle egyébként

¹⁰ A búcsúlevél legutóbbi közlése: MUHI Klára, *Herskó: Interjúkötet* (Budapest: Korona Kiadó, 2006), 196.

¹¹ KRASZNAHORKAI László, *Háború és háború* (Budapest: Magvető, 1999), 22.

¹² KRASZNAHORKAI László, *Megjött Ézsaiás* (Budapest: Magvető Kiadó, 2013), [2–3].

mindössze egy évvel fiatalabb Tarr – felnőtt fejjel megérkezik. Az író és a rendező tapasztalata, amelyből közös művészetük építkezik, hasonló. Apokaliptikussá Krasznahorkaiék esetében a korszak végét (számukra ezen a módon a véget) jelző újabb határpont, 1989 jelöli ki: azok a romok, amelyek „kicsiben” ’68 után, „nagyban” a 20. század folyamán keletkeztek (s az utóbbiról holokauszt túlélőként azért Herskónak is lehetett némi tapasztalata).

Ám ennél jobban talán ne feszítsük túl „a fikció meghaladásának fikcióját”. Annál is inkább, mivel a regény írója könyve végén „felbecsülhetetlen segítségükért” számos intézménynek és személynek köszönetet mond, köztük Urs Raussmüllernek és feleségének, Mario Merznek és Allen Ginsbergnek, Bukta Imrének és Tarr Bélának. Herskó Jánosnak nem. S talán ez sem véletlen.